

Narsalarning asl mohiyatini bilishga olib boradigan
yo'llar – hissiy anglash, rost xabar va aqlidir.

Imom Moturidiy

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya – الماتريدية – Матуридизм

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Музаффар КОМИЛОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Шайх Нуриддин ХОЛИҚНАЗАР – Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий

Уйғун ҒАФУРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Шоазим МИНОВАРОВ – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Давронбек МАХСУДОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Зоҳиджон ИСЛОМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Аҳаджон ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Шовосил ЗИЁДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Жамолiddин КАРИМОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори

Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCICA Бош директори

Назир Муҳаммад АЙЁД (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азҳар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби

Режеп ТУЗЖУ (Recep Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори

Аширбек МУМИНОВ – тарих фанлари доктори, профессор, IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси

Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири

Дониёр МУРАТОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Одил ЭРНАЗАРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

*Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари
бўйича қўмитасининг 2023 йил 23 ноябрдаги
04-07/8931-сонли хулосаси асосида тайёрланди.*

Муассис:

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ
АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

Бош муҳаррир:

Жамолiddин Каримов,
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Муҳаррир ўринбосари:

Зафар Фаҳриддинов,
*Исломишунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори*

Саҳифаловчи:

Зарифжон Арслонов

Дизайнер:

Зарифжон Ғуломов

«Мотуридийлик» журнали
Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация
комиссиясининг 2021 йил 30 декабрдаги
310/10-сон қарори билан диссертация асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Журнал 2021 йил 12 декабрда Ўзбекистон
Республикаси Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги томонидан
№1139 рақами билан рўйхатга олинган.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтоҳур тумани,
Абдулла Қодирий кўчаси, 11-уй.

E-mail: maturidijournal.uz

Web-sahifa: info@moturidiy.uz

Телефонлар: (+99871) 244-35-21,
(+99871) 244-35-47

МУНДАРИЖА

ИСЛОМШУНОСЛИК

Zohidjon Islamov.

«Муқаддамату-л-адаб» арабча сўзлигининг матний таҳлили..... 5

Ramil Adygamov.

Междисциплинарные подходы в исследованиях истории богословия..... 13

Zafar Fakhriddinov.

«Вужух ва назоир» илмида ижод қилган олимлар ва унга оид асарлар таҳлили 23

Jurabek Chutmatov.

Ҳаким Термизий тафсирининг илк наشري 31

Ahmadkhan Alimov.

Абул Лайс тафсири манбалари ва муфасссирнинг услублари..... 42

ИСЛОМ ҲУҚУҚИ

Azat Sarsenbaev, Nurulloh Turambetov.

Бурҳониддин Марғиновийнинг «Ҳидоя» асарида Қуръондан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш услуби 51

Muhammadnur Murodkhanov, Khaydarali Yunusov.

Imom Saraxsiy – xalqaro huquqshunos olim..... 59

ДИНШУНОСЛИК

Nigora Yusupova.

Ўзбекистонда давлат қурилиши дунёвийлик принципларига асосланишининг ҳуқуқий асослари 65

Odiljon Ernazarov.

Shamsuddin Samarqandiyning xristianlik haqidagi qarashlari 74

Jurabek Sodikov.

«Ta'vilot ahl as-sunna»da keltirilgan noislomiy din va e'tiqodlarga oid ma'lumotlar tahlili 80

Shahzoda Abduraimova.

Distribution of religious media contents on websites in Germany 90

Behzodbek Soipov.

Жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлашда бағрикенглик тамойилининг аҳамияти..... 96

ИСЛОМ ТАРИХИ

Sanabar Djurayeva.

Toshkent viloyati ziyoratgohlarining tasnifi 103

Muhabbatkhan Agzamova.

«Тарих ар-русул ва-л-мулук» асарининг тарихий жараёнларни тадрижий ёритишдаги аҳамияти 108

Lola Azimova.

Марказий Осиё цивилизацияси ривожда илмий масканларнинг ўрни..... 115

Oybek Sotvoldiyev.

«Ат-Табоқот ал-кубро» асари – сийрат ва тарожимга оид манба сифатида 122

Zarifjon Arslonov.

Alixonto‘ra Sog‘uniy asarlarining ilmiy tasnifi va ularda ko‘tarilgan mavzular tahlili 130

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

Doniyor Muratov.

Арбаин жанри хусусида 139

Akmalkhan Akmalkhanov.

«Miftoh al-ulum» asarida bir harfdan iborat yordamchi so‘zlar talqini 148

Dilfuza Sagdullaeva.

Рабғузий ижодида оятларни қўллашнинг услубий хусусиятлари 156

Feruza Nizamova.

Dehlaviy ijodida badiiyat an‘analari 163

Bahodirjon Azamov.

Ҳақим Термизий «ал-Амсол мин ал-Китоб вас-сунна» асарининг манбашунослик таҳлили 171

Odiljon K. ERNAZAROV,
International Islamic Academy of Uzbekistan
Acting Associate Professor of the UNESCO
Department for RELIGIOUS Studies and
Comparative Study of World Religions,
Doctor of Philosophy in History (PhD).
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: odil.ernazarov.88@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023/4/9

SHAMSUDDIN SAMARQANDIYNING XRISTIANLIK HAQIDAGI QARASHLARI

SHAMSUDDIN SAMARQANDI'S VIEWS ON CHRISTIANITY

ВЗГЛЯДЫ ШАМСУДДИНА САМАРКАНДИ НА ХРИСТИАНСТВО

KIRISH

Islom dini vujudga kelgan ilk davrdan yahudiylilik va xristianlik dinlari bilan teologik munozarani ifoda qilib kelgan. Qur'onda yahudiylar kabi xristianlar ham «ahli kitob» sifatida tavsiflanib, ushbu din e'tiqodidagi «muqaddas uchlik», «Iso Masihni xochga mixlanishi va qayta tirilishi», «ruhoniylilik» masalalariga islomiy munosabat bildirilgan (Baqara surasi, 75-, 79-, 85-oyatlar; Oli Imron, surasi 78-79-oyatlar; Niso surasi, 157-, 158-, 171-oyatlar; Moida surasi, 17-, 68-, 72-, 73-, 116-oyatlar; Tavba surasi, 30-oyat.). Musulmonlar ilk islom davridan boshlab keng hududlarga tarqalgan xristianlar bilan turli darajadagi muloqotlarni yo'lga qo'yganlar. Jumladan, Muhammad (s.a.v.) Madinada Arabiston yarimorolining muhim xristian guruhlaridan biri Najron xristianlari vakillarini qabul qilgan. Shuningdek, atrofdagi mamlakatlardagi xristian yetakchilarga islomga da'vat mazmunidagi maktublarni yuborgan. Qur'onda xristianlik va xristian jamoalar bilan aloqalari to'g'risidagi ma'lumotlarni dinlararo munosabatlarning dastlabki namunalari sifatida keltirish mumkin. Payg'ambar (s.a.v.) vafotidan ko'p o'tmay, arab-musulmon harbiy yurishlari xristianlar yashagan geografik mintaqalarni ham qamrab olgani sababli musulmonlar va xristianlar o'rtasidagi muloqot va munozaralar ortib borgan. Bu jarayonda til, madaniyat va muqaddas matnlarga oid o'zaro bilimlar ortib, shunga mos ravishda munozaralarda muqaddas kitoblarga murojaat qilish, talqin qilish an'anasi shakllangan. Qolaversa, tarjima faoliyatidan so'ng falsafa va mantiq bilimlarini musulmon olamiga kirib

kelishi musulmonlar va xristianlar o'rtasida Aristotel falsafasi va mantiq'i asosidagi teologik munozaralar uchun umumiy maydonni yuzaga keltirgan (Vadi Z. Haddod, 2008:213).

Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyingi davrda musulmonlar va xristianlar o'rtasidagi dinlararo munosabatlar dastlabki davlat amaldorlari va ruhoniylar o'rtasidagi munozaralar va yozishmalar orqali amalga oshirilgan (N.A. Newman, 1993:11). Dastlab, musulmon va xristianlar o'rtasida shu tarzda boshlangan munosabatlar va munozaralar keyingi davrda o'zaro raddiyalar yozish va bu boradagi adabiyotlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Ushbu adabiyotlarda musulmonlarning xristianlikdagi «muqaddas uchlik», «Iso Masihning xochga mixlanishi, qayta tirilishi va qaytishi», «cho'qintirish», «Injilning havoriylar tomonidan yozilishi» kabi e'tiqodlar borasidagi qarashlari o'rin oldi (Mehmet Aydın, 1998:15).

Mutaxassislar musulmon va xristianlarning o'zaro muloqoti va ilmiy bahs-munozaralarida mutakallim olimlar faoliyati muhim rol o'ynaganini ta'kidlaydilar. Masalan, Johiz (vaf. 869), Juvayniy (vaf. 1058), G'azzoliy (vaf. 1111) kabi ilohiyotchilar o'z asarlarida xristianlik xususidagi shaxsiy mulohazalarini yozib qoldirganlar. Islom ilohiyotini ochib berish va unga qarshi bildirilgan tanqidlarga javob berish vazifasini bajargan kalom ilmi, tabiiyki, islom dini hududi va mavqeining kengayishi natijasida ushbu hududlarda avvaldan mavjud bo'lib kelgan diniy tizimlarni o'rganish hamda islomiy tamoyillar asosida ularga munosabat bildirishga to'g'ri kelgan (İbrahim Kaplan, 2008:131-155).

Mutakallimlarning xristianlikka munosabatlari markazida «Xudo haqidagi tasavvuri» haqida bahslari birlamchi o'rin tutadi. «Transsendent Xudo va mutlaq monoteizm» hamda «dualistik va antropomorfistik xudo» tushunchalari bir-biriga zid ekanini ta'kidlagan mutakallimlar «Isoni Xudoning tajassumi» deb hisoblaydigan xristian teologlariga o'z raddiyalarini bildirishgan. Ayniqsa, bu borada «muqaddas uchlik» haqidagi e'tiqodga ko'proq e'tibor qaratishgan. Shu bilan birga, Iso Masih yetkazgan din sifatida paydo bo'lgan xristianlikdagi o'zgarishlarni aniqlash uchun uning tarixiga ham murojaat qilganlar.

ASOSIY QISM

Shamsuddin Samarqandiy XIII asrda yashagan ilohiyotchi olim bo'lib, bu davr musulmon mutafakkirlarining xristianlik ilohiyoti xususida «yetuklik darajasiga yetish bosqichi» (Fadil Aygan, 2014:125-144), deb ta'riflanadi. Ibn Hazmdan

Annotatsiya. Tarixan musulmon va xristianlar o'rtasida teologik munozara va raddiya an'analarida musulmon ilohiyotshunoslari muhim o'rin tutgan. O'z o'timshida turli dinlar va madaniyatlar beshigi bo'lgan Samarqand viloyati musulmon-xristian diniy munozara an'analarida inkor etib bo'lmay mavqega ega. Maqolada ko'rib chiqilgan Movarounnahr hanafiylik-moturidiylik maktabi vakili Shamsuddin Samarqandiyning xristianlik tarixi va Injil haqidagi qarashlari musulmon dinshunosligida o'ziga xos o'rinda ega. Samarqandiy qarashlarida asosan xristianlik ta'limoti shakllanishi va ta'limotdagi «muqaddas uchlik» e'tiqodiga katta e'tibor qaratilgan. Samarqandiy «hulul» va «birlik» («muqaddas uchlik») tushunchalari haqida o'zining mantiqiy xulosalari bilan bir qatorda Injil matnlaridan ham iqtiboslar orqali dalillar keltirgan. Maqolada mazkur ikki tushuncha doirasida Samarqandiyning xristianlik ilohiyoti, xususan, «xudo» haqidagi fikrlari baholandi va shu asosda hanafiy-moturiylikning raddiya an'analarini ochib berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Islom, xristianlik, Shamsuddin Samarqandiy, Injil, munozara, ilohiyot.

Abstract. Historically, Muslim theologians played an important role in the traditions of theological debate and refutation between Muslims and Christians. Samarkand region, which was the cradle of different religions and cultures in its past, has an undeniable position in the traditions of Muslim-Christian religious debate. The views on the history of Christianity and the Bible of Shamsuddin al-Samarkandi, a representative of the Mawarannahr school of Hanafi-Maturidism studied in the article, have a unique position in Muslim theology. In Samarkandi's views, much attention is paid to the formation of the Christian doctrine and the belief of «holy trinity» in this doctrine. Samarkandi provided arguments about the concepts of «hulul» and «unity» (holy trinity) through quotations from biblical texts as well as his logical conclusions. In the article, Samarkandi's views on Christian theology, especially the «God» within the framework of these two concepts is evaluated and we tried to reveal the refutation traditions of Hanafi-Maturidism on this basis.

Keywords: Islam, Christianity, Shamsuddin Samarkandi, Bible, discussion, theology.

Аннотация. Исторически мусульманские богословы играли важную роль в традициях богословских дебатов и опровержений между мусульманами и христианами. В своем прошлом Самаркандская область, колыбель различных религий и культур, занимает неоспоримое место в традициях мусульманско-христианской религиозной дискуссии. Рассмотренные в статье взгляды на историю христианства и Библии Шамсуддина Самарканди, представителя школы ханафизма и мутуридизма Моваруннахра, занимают уникальное положение в мусульманском богословии. Большое внимание во взглядах Самарканди уделяется формированию христианского учения и вере в «святую троицу». Самарканди аргументировал понятия «хулул» и «единение» («святая троица») посредством цитат из библейских текстов, а также своих логических выводов. В статье дана оценка знаний по христианскому богословию Самарканди, особенно размышлениям о «Боге» в рамках этих двух концепций, и предпринята попытка на этой основе раскрыть традиции жанра опровержения ханафизма и матуридизма.

Ключевые слова: ислам, христианство, Шамсуддин Самарканди, Библия, дискуссия, теология.

(vaf. 1064) e'tiboran ko'pgina olimlar Injil matnlarini yaxshi o'rganish bilan birga, xristianlikning shakllanish davriga oid tarixiy jarayonlarni yaxshi bilishgan. Shamsuddin Samarqandiy davriga kelib, kalom ilmi asarlarida xristian ilohiyotini keng muhokama qilinishi odatga aylangan edi. Boqilloni (vafoti 403/1013), Juvayniy va G'azzoliydan boshlab teologik munozaralarni olib borish tizimli shakllangan. Xristianlik ilohiyotiga oid munozara va bahslar odatda o'sha davrda islom ilmlari markazi Bag'dod va turli din vakillari birga yashagan Andalusiya kechgan. Xristianlik e'tiqodiy qarashlariga raddiya berish an'anasi ham aynan Bag'dod va Andalusiya shaharlarida ommalashgan. Shu ma'noda, Movarounnahr hanafiy-moturidiy ta'limotining xristianlik madaniyati bilan o'zaro aloqasi va madaniy kontekstda shakllangan munosabatlari alohida tadqiqot mavzusi hisoblanadi.

Abu Mansur Moturidiy va u kishi ta'sis etgan ilmiy maktabni tizimlashtirishda muhim hissa qo'shgan Abul Muin Nasafiy o'z asarlarida xristianlikdagi «Injilning yozilishi» va «Iso payg'ambarning ilohiyligi» kabi e'tiqodiy mavzularga o'rin ajratganlar (Mâtürîdî, 1993: 148-154). Moturidiylik maktabi vakillaridan xristian ilohiyoti borasida bahs olib borgan yana bir olim aynan Shamsuddin Samarqandiydir. Samarqandiy Moturidiy va Nasafiydan farqli o'laroq, xristianlik ilohiyotiga doir qarashlarini ifodalashda Injil matnlaridan ko'proq foydalangan. U xristianlikka qarshi teologik muhohasalarini Injillardan keltirgan iqtiboslar orqali dalillashga harakat qilgan. Samarqandiyning xristian ilohiyotiga, xususan, Xudo tushunchasiga taalluqli qarashlari ko'rib chiqilgan. Biroq, uning xristianlik haqidagi bilimni aniqlash uchun, avvalo, uning shaxsiy hayoti, ilmiy faoliyati va xristianlikning Samarqand

viloyatidagi holati haqida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

MUHOKAMA

Samarqandiy nisbasidan o'sha hududda tug'ilgani tushuniladigan Shamsuddin Muhammad ibn Ashraf Husayniy Samarqandiyning voyaga yetgan muhiti, saboq olgan ustozlari va tarbiyalagan shogirdlari haqida manbalarda yetarlicha ma'lumot uchramaydi. Uning ba'zi asarlarini tanishtirgan Toshko'pirzoda, muallifning hayoti haqida hech qanday ma'lumotga ega bo'lmaganligini ta'kidlagan (Tashköprüzâde, 1985:160). Samarqandiyning ilmiy faoliyatni qayerda olib borgani ham noaniqdir. Kalom ilmiga oid «as-Sahoif al-ilohiya» ensiklopedik asarining Sulaymoniya kutubxonasida saqlanib kelinayotgan nusxasida 1287-yilda Mardin atrofidan topilganligi qayd etilgan muallifi noma'lum ma'lumot xati haqida gap ketgan. Bu yozuvga ko'ra, u o'z shogirdlarining iltimosiga binoan, Burhoniddin Nasafiyning (vaf. 1288) «al-Muqaddima al-Burhoniya fi ilm al-jadal» asariga izoh berib, Artukiy sultoni Qizilarslon Artukiya taqdim etgan (Semerkandî, nashr yili noma'lum). Mumtoz tabaqot asarlarida muallif haqida yetarlicha ma'lumot yo'qligi sabab keltirilgan ma'lumotlar tasdiqlanmagan. Uning hayoti va o'sib-ulg'aygan ilmiy muhiti haqida yetarli ma'lumot bo'lmas-da, Shamsuddin Samarqandiy XIII asrlarda yashab, falsafiy usullardan foydalanib mantiq, matematika va astronomiyaga doir asarlar yozgani to'g'risida qaydlar saqlanib qolgan. Samarqandiy qaysi ilohiyot maktabiga mansubligi aniq aytilmagan bo'lsa-da, takvin va boshqa shu kabi masalalarda Imom Moturidiy qarashlariga ergashgani va moturidiylik ta'limoti hukmron bo'lgan geografik hududda istiqomat qilganligi uning hanafiy-moturidiylikning Movarounnahr maktabi vakili ekanligini ko'rsatadi (İsmail Yürük, 1987:58).

Samarqandiy ulg'aygan hudud bo'lmish Samarqand ilm-fan jihatidan islom sivilizatsiyasining muhim shaharlaridan biridir. Bu shahar islom ilmlari sohasida taniqli mutakallim, faqih va muhaddislarni yetishtirgan. Somoniylar davrida bir muddat poytaxt bo'lgan Samarqandda Imom Moturidiy, Abul Lays Samarqandiy, Alouddin Samarqandiy, Ulug'bek, Ali Qushchi kabi mashhur olimlar ta'lim olganlar (Şaban Ali Düzgün, 2011:11-15). Samarqandning yana bir jihati shundaki, u ko'pmadaniyatli va turfa diniy muhit namunasini aks ettirgan. Samarqand mu'taziliylik, karromiylik va shialik kabi yo'nalishlar va ular o'rtasidagi qizg'in bahs-munozaralarga maydon

bo'lishdan tashqari, unda moniylik, zardushtiylik va xristianlik dinlari ham mavjud bo'lgan. Musulmonlar tomonidan Samarqand zabt etilishidan oldin u yerda buddaviylik, zardushtiylik, moniylik, xristianlik keng tarqalgan edi.

Islomdan oldin va keyin Samarqand va uning atrofida anchagina yahudiy va xristianlar yashaganlar. III asrdan Sharqqa kirib kelgan xristianlikning nestorianlik oqimi Samarqand viloyatida keng tarqalgan oqimga aylangan. IX asrda Samarqandda nestorian arxiyepiskopi bo'lgan (Maria Adelaide Lala Comneno, 1997: 20-53). Samarqandda nestorian arxiyepiskopligi qachon tashkil etilgani haqida turli fikrlar mavjud bo'lsa-da u islom tarqalgach ham faoliyat ko'rsatgani aniq. Somoniylar davrida va keyingi davrlarda Samarqand, Toshkent kabi shaharlarda xristian aholi yashagani qayd etilgan (Wilhem Barthold, 1925:63-71). Bartoldning ta'kidlashicha, musulmonlar Eron, Xuroson va Movarounnahrni zabt etishdan oldin bu mintaqadagi turli xristian oqimlari o'rtasida munozara va kurashlar davom etgan, islom dini mazkur hududlarda tarqalgach, musulmonlar nestorian xristianlarini himoya qilganlar. Shu asosda, nestorian xristianlari musulmon ma'murlar hukmronligi ostida qulay hayot kechirganlar (Wilhem Barthold, 1925:65). Islom manbalarida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, Samarqand viloyatida musulmonlar hukmronligi ostida, ayniqsa, Somoniylar davrida ko'pgina nestorian xristian aholisi yashagan va ular o'z e'tiqodlariga erkin amal qilish imkoniyatiga ega bo'lishgan. Samarqand viloyatidagi nestorian xristianlari o'z diniy matnlarini, asosan, suryoniy tilida yozganlar (Osman Aydınli, 2018:511).

Ko'rinib turibdiki, ko'plab diniy an'ana va madaniyatlar tarqalgan Samarqand atrofida musulmonlar va boshqa din vakillari o'rtasida o'zaro aloqalar yo'lga qo'yilgan. Musulmon mutakallimlari Bag'dod va boshqa fan markazlarida bo'lgani kabi Samarqandda ham boshqa din va madaniyatlar borasida tadqiqot olib borishgan. Jumladan, bu hududda ko'pmadaniyatli tarixiy kelib chiqishi tufayli falsafiy munozaralar joriy etilgani, dualistlar va zardushtiylik, xususan, xristianlarga nisbatan ham raddiya an'anasi shakllangani haqida ma'lumotlar uchraydi (Şaban Ali Düzgün, 2011:11-15). Tarixiy jarayonlarda xristianlik, xususan, nestorianlik Samarqand va uning atrofida keng tarqalgani, islom davrida ham ushbu e'tiqod vakillariga nisbatan raddiya berish an'anasi saqlanib qolganini taxmin qilish mumkin. Bu mintaqadagi diniy-madaniy muhit Shamsiddin Samarqandiyning xristianlik tarixi va ilohiyotiga oid tadqiqatlari hamda Injil matnlarini o'rganishiga zamin yaratdi.

Samarqandiy qalamiga mansub xristianlik bo'yicha mustaqil asarlari haqida ma'lumot bo'lmasa-da, lekin kalom ilmiga oid ensiklopedik asarlarda uning xristianlikni tadqiq etish bilan shug'ullangani va qator raddiylar bergani qayd etilgan. Samarqandiy xristianlik haqidagi munozaralarda ikki asosga tayanib fikr bildirganini ko'rish mumkin. Birinchisi, musulmon mutakallimlarining umumiy yondashuvi bo'yicha, mantiqiy dalillar asosida boshqa e'tiqodlarga munosabat bildirgan. Ikkinchisi esa Injil matnlariga tayangan holda xristianlik e'tiqodlari xususida bahs qilingan.

Tarixan, musulmon olimlari ilk davrlardan boshlab, asosan, uchta xristian oqimi haqida so'z yuritganlar. Bular – nestorianlar, yakobitlar va melkitlardir. Islom hududi kengayishi ortidan musulmonlar Suriyada arman cherkovi, Misr va Habashistonda qibtiy cherkovi vakillari bilan muloqotga kirishganlar. Shunday bo'lsa-da, o'sha davrdagi musulmonlarning umumiy yondashuvidan kelib chiqib Samarqandiy ham xristianlikning yuqoridagi dastlabki uch mazhabi haqida izlanish olib borgan. Bu xristian guruhlar o'rtasida Iso payg'ambarning shaxsiyati haqidagi e'tiqodiy bahslar natijasida bir-biridan farqlar yuzaga kelgan edi. Samarqandiy xristianlik tarixi va Iso Masihning «ilohiyligi» haqidagi e'tiqodlarga munosabat bildirishda ushbu firqalarning xristologik qarashlariga murojaat qilib, ularni tanqidiy tahlil qilgan.

NATIJA

Samarqandiyning xristianlik haqidagi mulohazalarining bir jihati – bu, mazkur e'tiqodning tarixiy jarayon ta'sirida shakllangan ta'limotlari yuzasidan bildirgan fikrlaridir. Samarqandiy «Xudoning hukmronligi haqida xabar berish uchun yahudiylar payg'ambari o'laroq Iso Masih targ'ib qilgan din» undan so'ng ellinistik madaniyat bilan to'qnash kelishi natijasida yangicha shakl olganiga e'tibor qaratgan. Isodan keyin u ilgari surgan ta'limot Antioxiyada ellinistik jamiyat xususiyatlarini gavalantirgan holda Xudo va inson tajassumini ifoda qilgan din o'laroq tarqaldi. Shu tarzda, Banu Isroil orasidan chiqqan va «yahudiylar payg'ambari» sifatida o'z da'vatini boshlagan Iso shaxsiyati tarixiy jarayonlarda ilohiylashtirildi va uning hayoti atrofida kechgan voqealar ta'sirida «xudo» va «din» haqida yangi tushunchalar paydo bo'ldi (Maurice Casey, 1911:52). Ayni o'rinda aytish joizki, «xristian» atamasi birinchi davrda Iso payg'ambar va havoriylar tomonidan qo'llanilmagan. Bu tushuncha

birinchi marta Antioxiyada ta'limot muxoliflari tomonidan xristianlarni tasvirlash uchun ishlatilgan. Xristianlikning bu tarixiy o'zgarish davrida Pavel muhim rol o'ynagani qayd qilingan. Isoni xaloskor ekani, Xudoning kalomi va Xudo bilan ilohiy tajassum topgani, ayni vaqtda Xudo va Xudoning o'g'li ekaniga ishonch o'z ichiga olgan an'anaviy xristianlik ilohiyotini shakllanishida Pavel asosiy vazifani bajargan. Shu ma'noda Pavel xristianlikni yangi e'tiqodga aylantirgan shaxs sifatida tasvirlangan (Shinasi Gündüz, 2004: 65). Pavel talqinidagi xristianlik ta'limotining tarqalishi va an'anaviylashuvining muhim omillaridan biri uning Rim imperiyasining rasmiy diniga aylanishidir. An'anaviy xristian teologiyasi Rim imperiyasi homiyligida o'tkazilgan kengashlar orqali yanada keng yoyildi (Muhammed Ataürrahim-Ahmed Thomson, 2009:23-24). Ayni paytda, ba'zi kengash qarorlarini qabul qilmagan va har bir kengashda bid'atchi deb hisoblanishiga qaramay, ko'plab guruhlar o'zlarini xristian jamoasi o'laroq e'tirof etgan holatda faoliyatlarini davom ettirishgan.

Shamsiddin Samarqandiy ham xristianlikni tanqidiy o'rganishda din boshidan kechirgan o'zgarishlar va e'tiqodiy shakllanish jarayonlariga alohida to'xtalib o'tgan. U Rim imperatori Konstantinning xristianlikni qabul qilishini ushbu dinni ilk davriga nisbatan o'zgarishga yuz tutishidagi burilish nuqtasi, deb hisoblagan. Uning fikricha, xristianlik dastlabki pallada Iso Masihning payg'ambarligi va yakkaxudolikka asoslangan haqiqiy din sifatida dunyoga kelgan. Biroq, tarixiy jarayonda imperator bu dinni qabul qilganidan keyin xristianlik e'tiqodan yangi shaklga kirib, imperiya hududida tarqaldi (Georg Ostrogorsky, 1995: 26-45). Bu voqelikdan keyin turli firqalar tomonidan Iso Masihning tabiati haqida bir necha qarashlar ilgari surildi. Shu o'rinda, yuqorida aytib o'tganimizdek, Samarqandiy tarixiy ma'noda nestoriyan, yakobit va melkit jamoalarini tilga olgan. Uning ta'kidlashicha, bu jamoalar Rimning xristianlashuvi davrida Isoning tabiati bo'yicha turlicha qarashlarga ega bo'lgan. Masalan, nestorianlar Isoni Xudo sifatida qabul qilishgan. Yakobitlar esa «Iso Xudoning o'g'li», deya e'tiqod qilishgan. Melkitlar uchta xudo bor, ulardan biri Isodir, degan fikrni qabul qilganlar. Keyingi xristianlar esa bu fikrlarni ochiq ifoda etmay, «Xudo yagona substansiya va uch mohiyatga ega» degan qarashni himoya qilganlar. Ulardan birinchisi otalik asosi va shaxsga tegishlidir. Ikkinchisi o'g'illikning asosidir va so'zni (logos) ifodalaydi. Uchinchi asos «Muqaddas ruh» bo'lib, hayot sifatini ifodalaydi hamda bu uch jihat mohiyat

jihatidan bir xil hisoblanadi (Semerkandî, nashr yili noma'lum:315-316).

Shamsiddin Samarqandiy keyingi xristianlik jamoalarida e'tiqodiy o'zgarish sabablarini Tavrot qonunlarining Iso Masih payg'ambarlik faoliyati boshlanishi bilan bekor qilinganiga bog'lab tushuntirgan. U Isoning Muso keltirgan qonunni davom ettiruvchi payg'ambar ekanini ta'kidlaydi. U Injildagi «Men Muso qonunini o'zgartirish uchun emas, balki uni to'ldirish uchun kelganman»¹, degan so'zlarini Iso payg'ambarning Tavrot qonunlarini davom ettiruvchi payg'ambar ekaniga dalil sifatida keltiradi. U cho'chqa go'shtini halol qilish, sunnatni bekor qilish, shanba kuni an'alarini taqiqlash kabi holatlar Iso Masihdan keyin shogirdlarining qarashlari bilan sodir bo'lganligini aytadi ((Semerkandî, nashr yili noma'lum:425). Samarqandiy Bibliyaning «Yangi Ahd» qismida «Iso havoriylari» deb atalib yuksak darajada hurmatlangan shaxslar Qur'onda zikr etilgan Iso alayhissalomning havoriylari emasligiga e'tibor qaratadi. Samarqandiy fikricha, Iso Masihga chinakam sodiq bo'lgan havoriylar payg'ambardan keyin dinda biron bir o'zgarish qilishlari mumkin emas.

Samarqandiyning Muso qonunlarining tarixiy jarayonda bekor qilinganligi haqidagi xulosalari o'rinli. Chunki Iso hayotining hech bir davrida Muso qonuniga qarshi chiqmagan va o'z ta'limotini qonundan tashqari yoki unga muqobil deb ko'rmagan. Balki, Iso Masih o'z hayotida an'anaviy diniy qoidalarga amal qilib yashagan. Iso Masihdan keyin paydo bo'lgan shariatga rioya qilishning keraksizligini tushunish Pavel xristianligining asosiy yondashuvidir. Pavelning so'zlariga ko'ra, Tavrot qonuni Iso Masihning kelishiga qadar odamlarning «tarbiyachisi «bo'lgan, lekin Masihning vaqti bilan qonun o'z kuchini yo'qotgan (Galatyaliklarga maktub, 3:23-26). Bundan tashqari, Pavel qonun gunohga sabab bo'lishini (Rimliklarga maktub, 7:8), qonunni bajarishga ishonganlarning hammasi la'nat ostida bo'lishini va hech kim qonunga rioya qilish orqali Xudoning oldida najot topib bo'lmazligini ta'kidlaydi (Şinasi Gündüz, 2004: 217-224). Bu gaplarni zikr qilgach, Samarqandiy Pavel talqinidagi xristianlik qarashlari «Iso Masihdan keyin qonunlarning yaroqsizligi» g'oyasiga asoslangan holda shakllanganini qayd qilgan.

¹ Bu iboralar bugungi matnlarda, Matto Injilida (Matto 5:17) uchraydi: «Meni qonunni yoki payg'ambarlarni bekor qilish uchun keldim, deb o'ylamanglar. «Men bekor qilish uchun emas, balki bajarish uchun kelganman».

XULOSA

Ko'rinib turibdiki, islom tarixining ilk davrlaridan boshlangan musulmon-xristian munozaralarida ilohiyotchilar faol rol o'ynagan. Shu nuqtai nazardan, ilohiyotchilar mustaqil asarlar yozish orqali tarixiy jarayonda boshlangan raddiya an'anasiga jiddiy hissa qo'shganlar. Teologik mavzulardagi munozaralar va raddiya an'analari markazi sifatida Bag'dod va Andalusiya kabi shaharlar zikr qilinsa-da, bu an'ana Samarqandda ham jiddiy o'ringa ega bo'lgan. Samarqandning ko'p madaniyatli va konfessiyali tarixi bu madaniy va diniy munosabatlarning hayotiyiligini ta'minlagan. Movarounnahr hanafiy-moturidiylik an'anasining muhim namoyandasi Shamsuddin Samarqandiy ham xristianlik ta'limotini tadqiq qilishning o'z ilmiy faoliyatining ajralmas qismiga aylantirgan. U mazkur din haqida alohida raddiya yozmagan bo'lsa-da, o'zining teologik mazmundagi asarlarida xristianlik ilohiyoti, ayniqsa, «Xudo» tushunchasi munozarasiga jiddiy e'tibor qaratgan. Samarqandiy musulmon olamida bevosita faoliyati kuzatilgan uch xristian jamoalari – nestorianlik, yakobitlik va melkitlik qarashlarini tanqidiy tahlil qilgan hamda yunon madaniyati sinkretlashuvi natijasida xristianlik ta'limotida yuzaga kelgan o'zgarishlarni batafsil tushuntirgan.

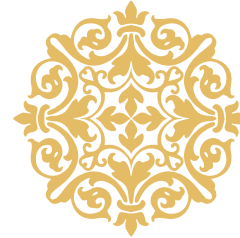
MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ebu'l-Mu'in en-Nesefi (1993). Tabsiratü'l-Edille, thk. Hüseyin Atay, Ankara, I.
2. Fadıl Ayğın (2014). Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkandî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi // Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı 46, Nisan 2014.
3. Georg Ostrogorsky (1995). Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret İşıltan, Ankara.
4. İbrahim Kaplan (2008). «Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelamı», Kelam Araştırmaları Dergisi, 6/2.
5. İsmail Yürük (1987). Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseyinî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelamî Görüşleri-Allah ve İman Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
6. Maria Adelaide Lala Comneno (1997). «Nestorianism in Central Asia During the First Millennium: Archaeological Evidence», Journal of the Assyrian Academic Society, 11.
7. Maurice Casey (1991). From Jewish Prophet To Gentile God: The Origins and Development of New Testament Christology, Cambridge.
8. Mâtürîdî (2005). Kitâbü't-Tevhîd, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara.

9. Mehmet Aydın (1998). Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Ankara.
10. Muhammed Ataürrahim-Ahmed Thomson (2009). Bir İslam Peygamberi Hz. İsa, çev. Gülsüm Mehdiyev, İstanbul.
11. Osman Aydın (2018). Semerkant tarihi: Fethinden Sâmânîler'in yıkılışına kadar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
12. Qur'oni karim ma'nolari tarjiması va tafsiri // Tarjima va tafsirlar muallifi Abdulaziz Mansur. Toshkent: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2018.
13. Şaban Ali Düzgün (2011). «İmam Matürîdî ve Semerkant Bölgesinde Ana Düşünce», Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara.
14. Semerkandî, es-Sahâifu'l-İlâhiyye, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, No: 1688.
15. Şinasi Gündüz (2004). Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı, Ankara.
16. Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa (1985). Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzuâtî'l-ulûm, Beyrut.
17. The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D): Translations With Commentary, ed. N.A. Newman, Hatfield, Pennsylvania, 1993.
18. Vadi Z. Haddod (2008). «Boqilloni: X asrning spekulyativ ilohiyotchisining xristianlikning asosiy ta'limotlarini rad etishi», trans. Sulaymon Akkush
19. Wilhem Barthold (1925). «Orta Asya'da Moğol Fûtuhatına Kadar Hristiyanlık», çev. Köprülüzâde Ahmet Cemal Bey, Türkiyat Mecmuası, 1.
8. Mâtürîdî (2005). Kitâbü't-Tevhîd, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara.
9. Mehmet Aydın (1998). Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Ankara.
10. Muhammed Ataürrahim-Ahmed Thomson (2009). Bir İslam Peygamberi Hz. İsa, çev. Gülsüm Mehdiyev, İstanbul.
11. Osman Aydın (2018). Semerkant tarihi: Fethinden Sâmânîler'in yıkılışına kadar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
12. Qur'oni karim ma'nolari tarjiması va tafsiri // Translated by Abdulaziz Mansur. Tashkent: «Toshkent islom universiteti» publishing house, 2018.
13. Şaban Ali Düzgün (2011). «İmam Matürîdî ve Semerkant Bölgesinde Ana Düşünce», Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara.
14. Semerkandî, es-Sahâifu'l-İlâhiyye, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, No: 1688.
15. Şinasi Gündüz (2004). Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı, Ankara.
16. Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa (1985). Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzuâtî'l-ulûm, Beyrut.
17. The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D): Translations With Commentary, ed. N.A. Newman, Hatfield, Pennsylvania, 1993.
18. Vadi Z. Haddad (2008). «Boqilloni: X asrning spekulyativ ilohiyotchisining xristianlikning asosiy ta'limotlarini rad etishi», trans. Sulaymon Akkush
19. Wilhem Barthold (1925). «Orta Asya'da Moğol Fûtuhatına Kadar Hristiyanlık», çev. Köprülüzâde Ahmet Cemal Bey, Türkiyat Mecmuası, 1.

REFERENCES

1. Ebu'l-Muîn en-Nesefî (1993). Tabsiratü'l-Edille, thk. Hüseyin Atay, Ankara, , I.
2. Fadıl Ayğan (2014). Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkandî'nin Hristiyanlık Eleştirisi // Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , Cilt-Sayı 46, Nisan 2014.
3. Georg Ostrogorsky (1995). Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret İşıltan, Ankara.
4. İbrahim Kaplan (2008). «Hristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelamı», Kelam Araştırmaları Dergisi, 6/2.
5. İsmail Yürük (1987). Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseyinî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelamî Görüşleri-Allah ve İman Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
6. Maria Adelaide Lala Comneno (1997). «Nestorianism in Central Asia During the First Millennium: Archaeological Evidence», Journal of the Assyrian Academic Society, 11.
7. Maurice Casey (1991). From Jewish Prophet To Gentile God: The Origins and Development of New Testament Christology, Cambridge.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
«МОТУРИДИЙЛИК» ЖУРНАЛИ

Мазкур нашр олий ўқув юрглари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари,
мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари,
талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳририят фикри муаллиф нуқтаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

4/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@maturidiy.uz

Нашриётнинг лицензия рақами AI № 0011. 06.05.2019 йил.
Босишга 28.12.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.
Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.
Нашр табағи 10,4. Буюртма № 20.
Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية